

«НЕОФІЦІЙНІ» ДИПЛОМАТИЧНІ ЗВ'ЯЗКИ З РЯДОМ ЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇН У ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НА ПОЧАТКУ ПРАВЛІННЯ ЄЛИЗАВЕТИ ПЕТРІВНИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ «АРХІВУ КНЯЗЯ ВОРОНЦОВА»)

Розкрито сутність непрямих «неофіційних» дипломатичних зв'язків Російської імперії з рядом європейських країн (Венеція, Голштинія, Іспанія, Неаполітанське та Сардинське королівства), які мали місце в російській дипломатії на початку правління Єлизавети Петрівни. Аналізуючи матеріали «Дневной записки Государственной Коллегии иностранных дел, 1742 года, Генварь, Февраль и Март месяцы» («Архів князя Воронова»), автор дійшов висновку, що існування таких зносин найчастіше обумовлювалося формулою «друг мого друга – мій друг».

Ключові слова: XVIII століття, «Архів князя Воронова», дипломатія, династична політика, Єлизавета Петрівна, Російська імперія.

Раскрыта сущность непрямых «неофициальных» дипломатических связей Российской империи с рядом европейских стран (Венеция, Голштиния, Испания, Неаполитанское и Сардинское королевства), которые имели место в российской дипломатии в начале правления Елизаветы Петровны. Анализируя материалы «Дневной записки Государственной Коллегии иностранных дел, 1742 года, Генварь, Февраль и Март месяцы» («Архив князя Воронцова»), автор пришел к выводу, что существование таких отношений чаще всего определялось формулой «друг моего друга – мой друг».

Ключевые слова: XVIII век, «Архив князя Воронцова», дипломатия, династическая политика, Елизавета Петровна, Российская империя.

The essence of indirect unofficial diplomatic relations of Russia with several European Countries (Venice, Holstein, Spain, Napoli and Sardinia) which took place in the beginning of Elizaveta Petrovna's reign is described. The author analyzes materials of «Daily report of State College of Foreign Affairs. Months of January, February, March» from «Prince Vorontsov's Archive» and comes to a conclusion that such relations existed due to the principle «My friend's friend is my friend».

Key words: XVIII century, «Prince Vorontsov's Archive», diplomacy, dynastic policy, Elizaveta Petrovna, Russian Empire.

Історія зовнішньої політики Російської імперії (РІ) XVIII століття багата на події. Протягом цього часу держава змогла ввійти до когорти найвпливовіших країн світу. На початку століття Московське царство в очах більшості європейців виступало символом чогось незвіданого, дикого та убогого. Це царство зовсім не мало флоту, у нього було лише кілька боекратних модерних полків. Ніхто не міг говорити тоді про значний вплив такої Росії на європейські справи. На зламі XVIII – XIX століть РІ перебувала в zenіті слави та могутності. Без її участі не вирішувалася жодна загальноєвропейська

проблема. Заключити союз із Росією прагнули найсильніші держави, вони ж боялися її гніву. Таким поворотом міжнародного становища російської держави у XVIII століття ось вже двісті років обумовлюється актуальність вивчення дипломатичної історії.

Сучасна російська історіографія представляє увазі читачам праці з вивчення історії міжнародних відносин і дипломатії РІ. Однак спостерігається відсутність самостійних досліджень, присвячених періоду правління Єлизавети Петрівни. До небагатьох подібних публікацій можна

віднести колективну моно-графію РАН «История внешней политики России. XVIII век (От Северной войны до войн России против Наполеона)» [4]. Дана праця є складовою ґрунтового п'ятитомника «История внешней политики России (конец XV – 1917 г.)», виданого за редакцією А. М. Сахарова. У працях Волосюк О. В. [2] та Черкасова П. П. [7], які займаються вивченням взаємовідносин Російської імперії з королівствами Франція та Іспанія відповідно, можна знайти дещо детальніше про дипломатію середини XVIII століття. Ось цим мабуть вичерпується сучасна історіографія зовнішньої політики РІ означеного періоду, тим паче початку правління Єлизавети Петрівни.

Основою джерельної бази нашого дослідження є «Архив князя Воронцова» (АКВ) [1], який містить величезну кількість матеріалів з історії Росії. Це сорокаторомне джерело посідає гідне місце в історіографії дослідження різних питань російської історії. Але досі дослідники торкалися частини АКВ як джерела вивчення зовнішньої політики часів Єлизавети Петрівни, цілісні дослідження відсутні [наприклад, див.: 8, с. 131; 3, с. 172-173].

Більшість документів перших томів АКВ стосуються діяльності графа М. І. Воронцова, пажу (з 1728) і камер-юнкера (з 1735) ще цесарівни Єлизавети Петрівни, пізніше віце-канцлера (з 1744) і канцлера (1758-1763) Російської імперії. Михайло Іларіонович відав канцелярськими справами Єлизавети Петрівни. Після палацового перевороту 25 листопада 1741 року, у ході якого до влади прийшла донька Петра І, М. Воронцов став грати важливу роль при Дворі. Він замовляє копію «Дневной записки Государственной Коллегии иностранных дел, 1742 года, Генварь, Февраль и Март месяцы» [1, с. 95-336] для ознайомлення з діяльністю даного відомства. І незабаром налагодив листування з російськими дипломатами за межами держави.

Дана «Денна записка...» є обліком обороту документації Колегії іноземних справ зі своїми дипломатами, іншими підданими РІ, іноземцями та державними установами, котра стосувалася зовнішньополітичної діяльності імперії. У ній містяться щоденні записи, які в сукупності можна поділити на дві частини: отримані та відправлені документи.

У статті ми здійснимо огляд «неофіційних» дипломатичних зв'язків Російської імперії з рядом європейських країн у зовнішній політиці на початку правління Єлизавети Петрівни на основі аналізу щоденних записів Колегії іноземних справ, які знаходяться в «Денній записці...».

Прихід до влади Єлизавети Петрівни припав на скрутні часи європейських взаємовідносин. Триває Війна за австрійський спадок (1740-1748), в якій залучені Австрія, Велика Британія, Пруссія, Франція та ряд італійських і німецьких держав. Сама РІ втягнута у чергову російсько-шведську війну 1741-1743 років [5, с. 51]. Якщо до цього додати непевність становища нового монарха через новий палацовий переворот (25 листопада 1741), стає зрозумілим необхідність не лише утвердження влади доньки Петра І в середині держави, а й забезпечити визнання її корони та мирного співжиття іншими європейськими країнами. Останньому мала допомогти діяльність дипломатичного корпусу імперії.

Він був реформований і отримав модерний вигляд у часи правління Петра І. Тоді РІ відкрила свої дипломатичні місії в Австрії, Англії, Голландії, Іспанії, Данії, Гамбурзі, Османській імперії, Франції та Швеції. Потім були засновані російські консульства в Бордо (Франція), Кадисі (Іспанія), Венеції, Вроцлаві (Річ Посполита). Направлені дипломатичні агенти та аудиторі до Амстердаму (Голландія), Данцигу (Річ Посполита), Брауншвейг (Німеччина). Спеціальний представник був призначений при калмицьких справах. Тимчасові місії були направлені до Бухари та Китаю [6, с. 34].

Незважаючи на чехарду палацових перево-ротів після смерті Петра І, його дипломатичні здобутки у більшості своїй були збережені.

Так, на сторінках «Денної записки...» [1, с. 95-336] ми можемо побачити, що на початку 1742 року російська держава мала зносини з Австрією, Великою Британією, Гамбургом, Гданськом, Голландією, Данією, Османською імперією, Персією, Польщею, Пруссією, Саксонією, Францією, Франкфуртом-на-Майні, Швецією, а також зі степовими народами Середньої Азії та Китаєм.

Детальніше про структуру дипломатичного корпусу можна подивитись у Таблиці 1.

Таблиця 1

№	Країна, регіон	Представники Російської імперії (місто перебування)
1	Австрія	Надзвичайний посланець Людовік Ланчинський (Відень)
2	Велика Британія	Посланець князь Іван Андрійович Щербатов (Лондон), Посланець Семен Кирилович Нарішкін (Лондон)
3	Гамбург	Резидент Гейнсон [фон Генісон] (Гамбург)
4	Гданськ	Резидент Шендель (Гданськ)
5	Голландія	Посол граф Олександр Гаврилович Головкін (Гаага)
6	Данія	Посланець граф Петро Григорович Чернишов (Копенгаген); Посланець барон Йоганн Альбрехт Корф (Копенгаген)
7	Османська імперія	Посол граф Олександр Іванович Румянцев (Константинополь); Резидент Олексій Андрійович Вешняков (Константинополь)
8	Персія	Консул/резидент Іван Петрович Калушкін (Дербент)
9	Польща	Резидент Голембовський (Варшава)
10	Пруссія	Посланець барон Казимир Христовор Бракель (Берлін); секретар В.Шрівер (Берлін)
11	Саксонія	Посланець/повноважний міністр барон Герман Карл Кейзерлінг (Дрезден)
12	Франція	Посол князь Антіох Дмитрович Кантемир (Париж)
13	Франкфурт-на-Майні	Ганноверський резидент Атцен [Атценгейм] (Франкфурт-на-Майні)
14	Швеція	Посередник у мирних перемовинах посол Франції в РІ Жак-Жоакен Тротті маркіз де ла Шетарді
15	Середня Азія, народи степу	Полковник Кольцов (Царицин); астраханський генерал-губернатор Василь Микитович Татищев
16	Китай	Китайський Трибунал (Пекін)

Аналіз даних дозволяє дійти висновку, що у порівнянні з петровським часом, нова елизаветинська Росія мала певні зміни. Насамперед впадає в очі відсутність дипломатичного представництва імперії в столиці Іспанії та консулів в ряді європейських міст (Бордо, Венеція, Вроцлав, Кадіс). Це було викликано зміною пріоритетів зовнішньої політики після Петра Великого, що в першу чергу виражалося в посиленні зносин насамперед з Австрією, Англією та Голландією. Так, знизилася актуальність зв'язків з Іспанією та Португалією. З Францією стосунки тривалий час були напруженими через російсько-австрійський союз 1726 року, який не міг сприяти поглибленню дипломатичних зносин між французькими королями та російськими імператорами.

Читаючи «Денну записку...» стає очевидним, що були різні суб'єкти міжнародного права, з якими не існувало прямих дипломатичних зносин, але їх зовнішня політика активно обговорювалася в дипломатичній документації. Серед таких варто згадати Іспанію, Неаполітанське та Сардинське королівства, герцогство Голштинія, Венецію.

Відносини з іспанським двором були натягнутими через Війну за австрійський спадок, під час якої Мадрид і С.-Петербург знаходилися у ворожих таборах. Тим не менше, була спроба здійснити обмін дипломатами. Так, ще в кінці 1741 року планувалося відрядити до Іберійського півострова російського посланця в Данії графа Чернишова, але згодом його замінили на дійсного камергера Пушкіна [1, с. 110]. Іспанці бажали відправити до Росії графа Дельбена (де Бена). При цьому вони наполягали на посольському рангу обмінюваних представництв [1, с. 250-251, 324]. Зрозуміло, що іспанський двір таким вчинком міг як мінімум завдати морального удару Австрії. Перемовини відбувалися через іспанське та російське посольства в Парижі. Врешті решт все завершилося тим, що король Іспанії Філіп V відмінив призначення графа де Бена та направив його до Польщі. А російський посланець Пушкін у свою чергу влітку 1743 року отримав наказ повернутися до Росії [2, с. 45].

Дипломати Єлизавети Петрівни уважно стежили за діями Неаполітанського та Сардинського королівств у Війні за австрійський спадок. Двори Савойї та Неаполя

спочатку виступили проти Марії-Терезії. Через це південні рубежі Австрії були в небезпеці, а на Середземномор'ї франко-іспанський флот підсилювався італійським. Проте за короткий час ситуація змінюється. Сардинія, маючи претензії на Міланське герцогство, підтримує Австрію, отримавши від неї певні поступки [1, с. 264-265]. Зрозуміло, що такі дипломатичні віражі не могли не прикувати до себе уваги Колегії іноземних справ.

Не маючи дипломатів у Венеції, РІ підтримувала дружні відносини з цією італійською республікою через князя Кантемира в Парижі. Як і раніше основним предметом спілкування була політика Османської імперії. Так, на початку 1742 року венеціанський посол ділився інформацією про французькі закулісні ігри в Константинополі [1, с. 283].

Особливі зносини були з герцогством Голштинія (Гольштейн), монархи якого з династії Гольштейн-Готторпів через старшу сестру Єлизавети Петрівни – Анну Петрівну (1708-1728) породичалися з Романовими. Це син Анни Карл Петро Ульріх Гольштейн-Готторп за рішенням його тітки у 1761 році став російським імператором під іменем Петра III. Голштинія була невеликим утворенням, крім того відносилось до королівства Данія. Тому, поважаючи останнє, РІ не могла мати ніяких окремих дипломатичних зносин з герцогством. Проте через близьку династичну спорідненість російська корона продовжувала підтримувати особистий зв'язок з герцогами Гольштейн-Готторпськими, при цьому це також було помітно для казни. Так, 13 січня 1742 року Єлизавета Петрівна розпорядилася забезпечити щорічну пенсію Альбертині-Фрідеріці Гольштейн, що обходилося державі у 15 тисяч рублів [1, с. 117-118].

Отже, окрім офіційних встановлених дипломатичних відносин (див. табл. 1), РІ підтримувала зв'язки ще з деякими країнами. У матеріалах «Денної записки...» такими суб'єктами міжнародного права виступали Іспанія, Неаполітанське та Сардинське королівства, герцогство Голштинія, Венеція. Різний політичний інтерес та традиції історичних зв'язків поєднували Росію з останніми державами. З Іспанією за Петра I існували прямі дипломатичні зв'язки, необхідність яких диктувалася бажанням

налагодити стабільні торгові зносини. Належність цього королівства до ворожого табору держав зумовлювала нестабільність взаємин між державами. Крім того головні союзники РІ – морські держави Англія та Голландія були природними торговими конкурентами Іспанії. Через певну залежність зовнішньої політики Росії та Іспанії від інтересів своїх союзників намагання встановлення обопільних відносин перебувало під постійною загрозою зриву, що врешті й сталося. Проте така дипломатична поразка не мала реальних негативних наслідків для Росії.

Венеціанську республіку та РІ об'єднувала одвічна формула «ворог мого ворога – мій друг». Така традиція тягнулася ще з XVI століття, з тих часів, венеціанський флот у Середземномор'ї міг виступити реальним заслоном морської експансії османів. У XVIII столітті це місто-держава переживало свій занепад. Після Карловицького договору 1699 року головним союзником російської держави на Балканах стає Австрія. Петро I здобуває вихід до Балтійського моря і шлях для торгівлі в цьому регіоні. І хоча «корисність» венеціанців зменшилась, у С.-Петербурзі продовжувалися підтримувати непрямі дружні відносини, тим більше, що на Босфорі венеціанська дипломатія виступала незмінним союзником російської, підтримувала останню в боротьбі з французькою.

Віддаленість Сардинського та Неаполітанського королівств гарантували безпеку інтересів РІ. Ці італійські держави не вели зятятої боротьби з турками, як це робили венеціанці. Тому для Росії на півострові досить було проводити політику дружнього нейтралітету. Проте в ході Війни за австрійський спадок два королівства виявилися втягнутими в конфлікт. Присутність їх військ на полях бою та на морі давала перевагу тій чи іншій стороні-учасниці середземноморського театру військових дій. Через це в нових реаліях знову спрацювала формула «ворогів і друзів». І дані країни ставали «цікавими» для російської дипломатії.

Для епохи Нового часу у період до Французької революції 1789 року характерний значний вплив династичної політики на правлячі монарші двори Європи. Навіть тодішня прогресивна та зразкова держава з

конституційною монархією управління – Велика Британія у XVIII столітті стала заручницею династичних зв'язків. Свою континентальну політику британські королі будували головним чином довкола інтересу захисту своїх родових володінь – Ганноверу. Романови мали шанси отримати свій «Ганновер» – герцогство Гольштейн Данського королівства. Воно було родовим володінням герцогів з династії Гольштейн-Готторпів. У планах нової імператриці було призначити своїм спадкоємцем гольштинського герцога Петра-Ульріха (майбутнього імператора Петра III). Від початку свого правління (доки не було здійснено офіційних оголошень з цього приводу) Єлизавета Петрівна намагалася обережно підтримувати стосунки між монаршим домом РІ та Гольштейн-Готторпами. Це невдовзі допо-могло цариці отримати свого наступника і, здавалось, забезпечити державу від майбутніх потрясінь палацових переворотів.

Таким чином, намагання Росії підтримувати певні «неофіційні», непрямі дипломатичні зв'язки з рядом європейських країн керувалося зовнішньополітичними інтересами. Ми можемо назвати три критерії, які визначали вибір «неофіційного» діалогу: 1) можлива перспектива торгово-економічної співпраці (Іспанія); 2) формули «ворог мого ворога – мій друг» (Венеція) / «друг мого друга – мій друг» (Сардинія); 3) династичні традиції, проблема престолонаслідування (Гольштейн).

Аналіз матеріалів «Денної записки...» дозволив дослідити дипломатичний корпус Російської імперії на початку правління Єлизавети Петрівни. Крім того виявлено «неофіційні» дипломатичні зв'язки з рядом держав. Подальша робота з даним джерелом сприятиме розкриттю сутності міжнародної політики, яка постає в дипломатичній переписці.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Архив князя Воронцова. Книга первая: Бумаги графа Михайла Ларионовича Воронцова. – М. : Типография А. И. Мамонтова и К°, 1870. – 670 с.
2. Волосюк О. В. Испания и российская дипломатия в XVIII веке : [монография] / О. В. Волосюк – М. : Изд-во РУДН, 1997. – 199 с.
3. Жандармы России / Сост. В. С. Измозик. – СПб. : Издательский Дом «Нева»; М. : «ОЛМА-ПРЕСС», 2002. – 640 с.
4. История внешней политики России. XVIII век (от Северной войны до войн России против Наполеона). – М. : Междунар. отношения, 1998. – 304 с.
5. История международных отношений в Новое время / А. С. Медяков. – М. : Просвещение, 2007. – 463 с.
6. Самойленко В. В. Дипломатическая служба : [учеб. пособие] / В. В. Самойленко. – М. : Норма : Инфра-М, 2010. – 320 с.
7. Черкасов П. П. Двуглавый орел и Королевские лилии: Становление русско-французских отношений в XVIII веке, 1700-1775 / П. П. Черкасов. – М. : Наука, 1995. – 439 с.
8. Шатохина-Мордвинцева Г. А. Внешняя политика Нидерландов. 1713-1763 гг.: становление голландского нейтралитета / Г. А. Шатохина-Мордвинцева. – М. : ИВИ РАН, 1998. – 176 с.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Сінкевич Є. Г., д.і.н., професор Чорноморського державного університету ім. Петра Могили; Шкляж Й. М., д.і.н., професор, завідувач кафедри Миколаївського національного університету ім. В. О. Сухомлинського.*